

Վ Ա ՆՏ Ո Ս Պ *)

V

Վան-Տոսպի բնակիչների թիւը ներկայումս հաշւում է 50,000 հոգի, որոնցից մօտ 35 հազար հայերն են կազմում, որոնք մեծաւ մասամբ բնակւում են քաղաքում և մերձակայքում, արուարձաններում: Բնակիչների մնացեալ մասը կազմում են թիւրքերը, շատ սակաւ քիւրդեր, չէրքէզներ և գնչուներ (թիւրք բաշաներ, մըտրըպներ ըստ վանեցոց): Հայ բնակչութեան ընտիր մասը համարեա հին գաղթականներն են, գլխաւորաբար Պարսկաստանից Խոյ **), և Սալմաստ գաւառներից, որոնք XVII և XVIII դարերում պարսկական հարստահարութիւնից խոյս են տուել և բնակութիւն հաստատել Վանում, իրանց հետ բերելով պարսկահայ արուեստն ու ճարտարութիւնը:

Վանի հայը միջահասակ է, թիկնաւէտ, լիք և համարձակ բնաւորութիւնով, դէմքը կլոր է՝ հայկակ. արծուէ ուռնգով զարդարուած:

Արհեստաւոր ժողովուրդ է վանեցին, 70 տոկոսը պարապւում է ձեռարուեստի կարելի է ասել ամեն ճիւղերով. շատ ոյժ տրուած է ոսկերչութեան և ջահազործութեան արուեստին: Ագնիւ մետաղներից շինւում են ամենայն տեսակ զարդարանքներ, իսկ ընտիր ընկոյզի փայտից և նրա տախտակից զանազան կահկարասիքներ ճաշակաւոր նրբութեամբ, ոչ պակաս առաջադիմել են և դերձակութիւն, ևրկաթագործութիւն,

*) Տես «Մուրճ» № 8.

**) Այժմայ Վանի բարբառը մեծ նմանութիւն ունի Խոյի բարբառին:

կօչկակարութիւն և ուրիշները, ոստայնանկութիւնը մասնաւորապէս վերջին տարիներում սկսել է ծաղկել, շինւում են աշախիագ լոչուած կտորը, ամենաընտիր և դիմացկուն կտորներ թէ դոյնի, թէ նրբութեան կողմից, արանց զգեստների յարմար, որպէս և մանուսայի մի տեսակը, և սատրանջ, Շատախի հայերը Վանում բաց արած գործարաններում պատրաստում են աշատխու չալ կոչուած համբաւաւոր աբաներ:

Հայ տարրի միացեալ տոկոսը կաղմում է այսպէս կոչուած առևտրականների—խանութպանների դասը. չատ քչերն են որոնք կառավարչական պաշտօններում են գտնւում, ձեռք բերած լինելով տիրող կառավարութեան անսահման վստահութիւն իրանց հաւատարմութեան մասին առ սուլթանն և առ նրա դահի սեպակաւն շահերը. ըստ որում կառավարական պաշտօնները վերապահուած են միմիայն թիւք իշխող տարրին: Վերջին տարիներում միայն սկսուել է հայ ոստիկանների թւի շատանալը՝ անշուշտ ի նպաստ պետութեան շահերի:

Հայ գիւղացու գլխաւոր պարագմունքն է իհարկէ՝ հողագործութիւնը, զբաղմունքը հողի հետ, որ (հողը) վարձատրում է առատութեամբ մշակի ճակատի քրտինքի փոխարէն՝ լինելով պարարտ և արգասաբեր, արտադրում է լաւ ցորեններ, մասնաւորապէս աւետիք լոչուած տեսակը ընտիր խոշոր հատիկներով, գարի, վարսակ, կտաւահատ, որից պատրաստւում է վանեցու ձէթը թէ ուտելու և թէ վառելու համար, որի (ձէթ վառելու) գործածութիւն տակաւին մնում է վան-տոսպցիների մեծագոյն մասին մօտ:

Սակայն երբեմն անգութ իշխողի դիտաւորեալ կամայականութիւնը միացած բնութեան ժլատ զգացումին կը պատրաստեն գիւղացու համար, որի հետ և քաղաքացուն, դառն և չքաւոր օրեր. այդ օրերի չարքումն են մտնում 1880 թ. մեծ սովը, որպէս և վերջերս 1896—1900 թ. թ. սոսկալի թանկութիւնը, որի յիշատակը այժմ էլ՝ այս մի-երկու տարուայ աժանութեան օրերում սարսափով է պահում վանեցին, և որի թողած կործանարար և քայքայիչ խոր հետքերը (գլխաւորաբար գիւղացու համար) մնալու են դեռ երկար՝ իշխող դրութեան, անտանելի կարգերի չնորհիւ:

Վան-Տոսպի գիւղերը դաշտային լինելով, որի վրայ ոյժ է դրւում առհասարակ երկրագործութեանը, հետևաբար չէր կարող անասնաբուծութեան գործն ընդարձակ չափով աճել: Գիւղացու պահած և խնամած անասուններն են ոչխար, այծ, կով, ձի, չատ քչերը գոմէշ, այլև եզ, որոնք նրա երկրագործական պիտոյն են լրացնում: Դրա փոխարէն այգեգործութեամբ են

պարապուում այն գիւղացիները, որոնց գիւղերը բնութեան բարեհաճութեամբ չըջապատուած են բազմաթիւ այգիներով և խաղողի թփերով. այդ կարգին են պատկանում ինչպէս յայտնի է Շահպաղի, Կուռուպաշ, Աւանց, Լէդկ...

Աւանց գիւղի բնակիչները այգիներ մշակելով գիւղում պահում են և գինեւոններ. բայց աւանցիների գլխաւոր և շահաբեր պարապմունքն է, շնորհիւ գիւղի յարմարութիւններին և բնական դիրքին՝ նաւավարութիւն. գործածում են մեծ և փոքր առագաստաւոր նաւեր: Սղգայ գիւղացիք նուրբ և կակուղ եղէգներէից (ճիւլ) գործում են մի տեսակ կապերտ խսիր կոչուած, որոնք տների, սենեակների հողէ յատակների վրայ են փռուած կապերտների տակից: Քաղաքացի կանայք դաաղուում են տնտեսական գործերից զատ այլև ձեռագործներով և պատրաստում են իւրան կոչուած նուրբ բրդից գործուածներ, շինում են և նոյնիսկ գորգեր: Շինական կանայք ամրան եղանակներում դաաղուում են գլխաւորաբար դաշտային պարապմունքներով իւրանց երկրագործ ամուսիններին օժանդակելու համար, իսկ ձմեռը՝ տանը նստած ժամանակ՝ հիւսում են բրդից այլևայլ գործուածքներ շինական պէտքերին համապատասխան:

Վան-Տոսպը իր բնական և արուեստական բերքերից արտահանում է թէ ի Պոլիս և թէ չըջակայ գաւառները՝ ընտիր ոչխարի աղնիւ բուրդ, որպէս, «մանուսա», «աբա» կոչուած նուրբ գործուածները և շատխու շալի զանազան տեսակները, այլև ոչխար, տաւար, ձի, այծի, եզան և գոմէշի կաշիները, աւելացնելք և Վանայ փամպլիկ սպիտակ կատունները որոնք հորչակուած են, քիւթիւկ կոչուածը՝ ընկոյզի փայտի կոճղերը որոնք եւրոպական գործարանների մէջ նուրբ տախտակների և թիթեղների վերածուելով մեզ կը վերադառնան անհամեմատ սուղ գներով, ինչպէս և միւս արտահանած հում նիւթերը: Ի Պոլիս, որպէս և չըջակայ կարևոր կենտրոններն են ուղարկուում մեր ոսկերիչների և փորագրիչների կատարելութեան հասցրած ձեռագործ շինուածքները—արծաթէ տուփեր, թասեր, գօտիներ: Այլի ընկնող երևոյթ է, որպէս ասել ենք, որ Վանի բազմաթիւ և անհամար այգիների արտադրած գինու անագին քանակութիւնն սպառուում է տեղին մէջ միայն առանց մի կաթիլ անգամ արտահանուելու. դրա հակառակը դարնան եղանակի սկզբներում Վանայ ծովից հանուած տառնիւր—ձուկը մեծ քանակութեամբ ուղարկուում է Պարսկաստան, Ռուսիա, չըջակայ նահանգները՝ Վան-Տոսպի աղգաբնակութեան պէտքը լցուցանելուց զատ: Արտահանուում է նոյնպէս ծովի ջրից աւանցի-

ների պատրաստած բորակը (պարակ) ըստ տեղացոց) որ մինչև Ասորիք է ուղարկուում *)

Վան-տոսպոյիների պէտքերի համար ներս է բերւում դրանց փոխարէն եւրոպական ամեն ազգի գործարաններից դուրս եկած ամեն տեսակ ապրանքներ, շնորհիւ այն հանգամանքի որ սուլթանը շատ չնչին մաքս է վերցնում ներմուծուած այդ ապրանքներից:

Վանայ ծովակի վրայ երթեկեկող աւանցիկների նաւերը հիւսիսից—Արճէշից և Ատրճնաղից բերում են առատ և ընտիր ցորեն և ուրիշ արմաղը, Գաւաշ և Կարճկան (ծովի հարաւ. ափ) գաւառներից վառելու փայտ և ածուխ: Մոկսից և ուրիշ շրջակայ գաւառներից գալիս է իւղ, մեղր, նուռ, թուղ, ռոսպա կոչուած քաղցր հեղուկը՝ շնորհիւ այդ գաւառների կլիմայի տաքութեան և երկրի բերրիութեան: Պարսկաստանից ահագին քանակութեամբ ստացւում է գորգ, բամբակ, մեծագին շալեր, չիթ, քիշ-միշ (չամիշի անկուտ և մանր տեսակը), չրպ (պաղլեղ) ևայլն կարաւանների միջոցաւ, որոնք ամեն շաբթու՝ մանաւանդ ամառնային եղանակներում, երբ կարաւանի ճանապարհը փակուած չի լինում գալիս են շարան-շարան, բեռնակեր կենդանիներ ևայլն կարաւաններում գործածութեան համար, ուղտ, ձի և ջորի, քիշ անգամ էշ և եզ:

Վան-Տոսպում կանոնաւոր ճանապարհներ չը կան ամենեւին. ամենաբանուկ ճանապարհը՝ Վան-Էրզրում-Կարին գիծը՝ կանոնաւոր խճուղի չ'ունի. ճանապարհորդութիւն լինում է միայն ձիով և շատ քիչ անգամ ճանապարհորդական թիւրքի կոչտ սայլակներով վրան շորերով և փայտով ծածկուած արեից և անձրերից պահպանութեան համար իբրեւ թէ: Քաղաքումն անգամ տակաւին չի ընդհանրացել կառքով երթեկեկութիւն. հանրակառքեր ամենեւին չը կան, բացի մի քանի պետական հարուստ պաշտօնեաների՝ սեփական ֆայետոններից: Այգեստանից Բերդադաքաղաք տանող մի ժամուայ ճանապարհ շուկայ են գնում վանեցիք առաւօտ ոտքով և ոտքով վերադառնում. շատ քիչերն են որ այդ ճանապարհը կտրելու համար ձի գործածեն, այդ համարձակութիւնը տրուել է նրանց միայն այս վերջին միջանի տասնամեակներում **): Սուրհանդակը ստացւում է քաղաքում

*) Միրախորեան Մ. Ուղեորութեան ի հոյաքնակ գաւառ... Պոլիս. 1884 II—47:

**) Սյապէս որ գարմաշալի չէր երբ մի քանի տարիներէ առաջ Վանի արեւմուտ և կատաղի Բահրի-փաշան—այժմ կուսակալ Ստանայի—կառաղութիւնից կը փրփրէր ճանապարհի վրայ մի հայ ձիով վրայ տեսնելիս, այնպէս որ

միայն չաբաթը մի անգամ, պատահում է երբեմն, որ մի քանի չաբաթներով պոստը ուշանում է: Ի բաց առեալ Պոլսում հրատարակուող հայերէն (ստացուած հայ թերթերի թիւը 30 օրինակից չի անցնի ներկայումս) և թիւրք թերթերը՝ ուրիշ ոչ մի պարբերական թերթ կամ հանդէս չի կարելի ստանալ պոստով. ամենաշնչին կասկածի դէպքում նամակները, մանաւանդ արտասահմանից եկած, կը բացուին կառավարութեան կողմից և խիստ քննութեան կ'ենթարկուին:

Վանեցի հայը անհանգիստ և գաղթական ժողովուրդ է. մինչև մի տասնեակ տարի առաջ նրա պանդխտութեան գլխաւոր կենտրոնավայրը և ապաստանարանն Թիւրքիոյ մայրաքաղաքը—Կ. Պոլիսն էր, սակայն Վան-Տոսպի աշխատաւորը՝ նրա առաջ յայտնի պատճառներով այդ դուռը փակուելուց և իր օջախն ցիրուցան լինելուց ի վեր սկսել է ուրիշ կենտրոններ որոնել. այնպէս որ այս բուլեթի կարելի չէ մի որեւիցէ քաղաքի անունը յիշել, լինի նրոպական կամ ասիական, նոյնիսկ աֆրիկեան և ամերիկեան, միով բանիւ աշխարհի ամենայն ծայրերում, ուր վանեցին ոտք կոխած և մի գործ սկսած չը լինի: Նա ճարպիկ է և խորամանկ. բայց առաւելապէս զրական յակութիւնների տէր, քան բացասական, թէև իրանց ընդունակութիւնները ի չար գործ դնողներ, վնասակարներ և անպիտաններ էլ անպակաս են լինում, մանաւանդ զբերում *): Նրա պանդխտելու և թափառե-

նքը մի օր ճանապարհին մի անկիւնում ցնցոտիներէ մէջ ընկած մի աղքատ հայ է տեսնում հիւանդոտ և հիւժած, մեծ հրճուանքով բացադանշում է. «Երմէնի պէոյէ կէրէք»—հայը այսպէս պէտք է լինի ծաւակցաբար 1896 թ. Վանում տեղի ունեցող հայերի կողմից արինահնդ ընդդիմադրութեան ժամանակ այնտեղ ահանաժան չի եղել սակայն, տեսնելու համար, թէ ինչպէս նրա երեւոյթած վանեցի գծուծ և ողորմելի հայը իր դարաւոր ստրկացած վիճակովը զէն ի ձեռին մի քանի շաբաթներով կարողացել է դիմադրել կտաղած ֆանատիկոս մահմէդական տարրի դինուած շարքերին, թիւրք կանոնաւոր զօրքերի ուժիններին և որոտացող և ամեն բան քարոքանդ անող թնդանօթների հարուածներին՝ պաշտպանելու համար Վանի հայ տարբը հաւի պէս խողիողնելու անխուսափելի վտանգից:

*) Սրբապօղոթիւն է պարզապէս այսպիսիների շարքին դասել և վանեցի յայտնի Ոստանիկ Ցէր-Մարգարեանն, որի վերջին վարմունքը և խորհրդաւոր վաղճանը Պարբերում 1874 թ. բոլորովին այլ, տարբեր դիտումների պէտք է վերադրել, քան ձգնում է ցոյց տալ Մերսեւէս. («Մասիս» շաբաթաթերթ. Պոլիս 1903. № I, II, III)... Նրա մէջ պէտք էր որոնել մի ապագայ նոր ձահամբերանց (Ցես. «Մուրճ». 1901. № 11) և ոչ այլ ինչ, թէպէտ նրա միջոցները ներկայ կեղծաւոր դարու բարոյական հասկացողութիւններով մի քիչ դատապարտելի երևան: Սակայն էֆէնդիների աշխարհում ներկայումս այդ տեսակ բարեխղճ ուսումնասիրութիւն քննարկ տալի քան միամտութիւն կը լինի իհարկէ:

լու արմատները պէտք է որոնել ըստիս նրա աղքատութեան, սոսկ անտանելի չքաւորութեան մէջ: Վանեցի առաջին հայ հարուստը հազիւ հազ 10000 ոսկու (90000 ռուբլի) կանխիկ՝ պատրաստի դրամի կարողութիւն ունենայ և կալուածներով ու վարկով հանդերձ առաւելն 15—20000 ոսկու. իսկ այդպիսիների թիւը մատի վրայ կարելի է համարել, 4—5-ից չէ անցնում, մնացեալը վաճառական կոչուած փոքր խանութպաններ են. այդ մի քանի փոքրաքանակ վաճառականներն են նրանցից վարկով առած ապրանքներով առևտուր անողները:

Առևտուրի ու վաճառականութեան Վանի հրապարակը տարէցտարի կայուն վիճակ է ստանում, նախ ժողովրդի պարբերաբար հիւծւող չքաւորութեան, ապա ճանապարհների անապահովութեան հետևանք. տարի չի լինում, որ մի քանի վաճառականների ապրանքների (մանաւանդ Ռուսիայից եկող) հակերը ճանապարհին չը կողոպտուեն՝ աւազակներից և կամ խախուտ և անվրաստանելի նաւակների շնորհիւ Վանայ ծովի յատակի բաժին չը դառնան. եթէ ապահով հասնեն էլ, ամիսներ կը տեսնեն երբեմն *): Վանի առևտուրը կենդանութիւն է ստանում առաւելապէս աշնան և մասամբ էլ գարնան ժամանակ, երբ չըջակայ գաւառներից քիւրդերը և հայ գիւղացիները քաղաք են թափւում առևտուրի համար. մնացեալ ժամանակներում մեռելային խաղաղութիւն է տիրում Վանայ ընդարձակ շուկայում (չարչի), ուր մի տասն փարայի համար աղքատ վանեցիներ հարիւրաւոր երդումներ, որպէս և հայհոյանքներ կը տեղացնի իր մուշտարու գլխին. հասարակական կեանքը, իր ճշգրիտ առումով, մեռած է Վանում, վերջին մի քանի տարուայ ընթացքում միայն կեանքի եռուզեռը, շարժման, կենդանութեան փոքրիկ նշաններ են երևում:

Հարուստ վանեցիներ չը գիտէ ամենևին գործածել իր ունեցած կարողութիւնը. նա կամ չափազանց գծուծ և կծծիութեան աստիճանի խնայող կեանք կը վարէ աւելացնելու իր մի քանի դուրուշները մի բնակարան կառուցանելու համար և կամ իրան գէվք ու սէֆայի (կերուխում) պիտի տայ՝ փչացնելով սակաւ ժամանակում իր տնտեսած առանց այն էլ վտիտ կարողութիւնը. վերջերս մանաւանդ խմելը, ոգելից ըմպելիների անհամոթութեան աստիճանի հասցրած գործածութիւնը շատ է ընդհանրացել Վանում մեծ ծաւալ ստանալով, այնպէս որ այս րոպէիս արքահիւրդմի տիրապետութեան սահմաններում իւրաքանչիւր

*) Տարի չի անցնում առանց մի քանի սնանկութիւնների:

Թաղը, իւրաքանչիւր փողոցը իր մէկից աւելի ռարաղ քայողն (օղեգործը) և գինետներն (մէլիսանէ) ունին:

Թէյի գործածութիւնը նոր է սկսուել և եծաւ մասամբ հաճոյքի համար, քան թէ որպէս անհրաժեշտ կարիք. ամենասովորական խմիչքներն են թէյը, սուրճը տաճկական փոքր «ֆինջաններով» (բաժակ), օղի (արաղ), գինի. ուրիշ տեսակ ոգելից ըմպելիներ, (րոմ, կոնյակ, գարեջուր...) զովայուցիչ խմիչքներ (լիմոնադ...) անփանօթ են առայժմ վանեցուն և մի երկուսին միայն մատչելի: Ընչերի միջոցին (առաւօտ և երեկոյեան պահերին է լինում վանեցիների կանոնաւոր հացկերոյթը տեղական հանգամանքներին յարմար) դանակ, պատառաքաղ... առանձին ամաններ, բաժիններ ունենալու սովորութիւնը շատ սակաւ, մի-երկուսի մօտը միայն ընդունուել է, այն էլ հիւր ունեցած դէպքում:

Սենեակները կահաւորուած են լինում ասիական ճաշակով, սենեակի (օղա) ճակատում անխուսափելի սէդրը (քաղմոց) նրա շուրջը փռուած մինտէրներով (դոշակ) կամ մի քանի նստարաններով (կանափա). և երկու թիկնաթոռներ կազմում են սենեակների կահաւորութեան ամբողջութիւնը, մի մեծ, կլոր և մի քանի էլ փոքր սեղաններով: Գիւղերի խրճիթները կարծես կատարելապէս «Անապագիս»-ի նկարագրած գետնափորերը լինին իր բոլոր մանրամասնութիւնով: Քաղաքին մերձ եղող Աւանց, Սըղ-գայ... մի քանի մեծ գիւղերն իսկ միւսներից տարբեր մի վիճակ չեն ներկայացնում:

Քաղաքացու տարազը խառնուրդ է ասիականի և եւրոպականի. կանանց մէջ վերջին տարիներս մասնաւորապէս մշտնում է եւրոպական նորաձեւութիւնը ծիծաղելի կերպարանքով: Այր գիւղացին հաղնում է տակաւին իր աւանդական քեազախին, չուռ քեազախին և շալէ շալվարը:

Ասիական-մահմէդական երկրներին միայն յատուկ փակ կեանքը իր տգեղ կողմերով տիրում է այնտեղ. կինը դուրս է գալիս սնից միայն այն դէպքում, երբ եկեղեցի է գնում կամ մի ազգականի մօտ չարսաւների մէջ փաթաթուած:

Մտերմական մօտիկ յարաբերութիւններ տղայի և աղջկայ միջև չը տեսնուած բան է. ամուսնական կապերը կնքուած են միջնորդների (առաւելապէս քահանաների *), պառաւների) միջոցաւ և ծնողաց հաւանութեամբ, որոնց այդ աւանդական ի-

*) Վանի քահանայակոն դասը տգէտ է, ընկած բոլորովին ժողովրդի աչքից և մեծաւ մասամբ մի քանի աղաների քմահաճոյքին խաղալիք: Անցեալ դարու վերջին յիսնամեակում վանեցին մի հատ միայն արժանաւոր քահանայ է ունեցել, իր պակասութիւններով հանգերձ:

բաւուհի լիազօրութեան դէմ ընդվզումները հազադէպ են հնազանդ և հլու որդիների կողմից. այնպէս որ աղան շատ անգամ ամուսնանալուց յետոյ է իր կնոջ երեսը տեսնում, ուր մընաց որ նրան իսկապէս ճանաչած, հաւանած լինէր ընտրութիւնից առաջ: Աղջկայ կողմից նմանապէս անամօթութեան աստիճանի համարձակութիւն կը լինէր անշուշտ ինքն իր ձեռքով իրան յարմար փեսացու ընտրելը. նա ոչխարի պէս պիտի հնազանդի հօր հրամանին մտնելու այն ախոռը, ուր կը քշի նրան խիստ և անողոր ծնողների նիւթական կամ մի որեիցէ փառասիրական շահախնդրութիւնից դրդուած բռնաւոր կամայականութիւնն: Ամուսնական կապերը կնքուում են 20—27 (աղայոց) և 16—20 (աղջկանց) տարիների մէջ, որից դուրս բացառութիւններ էլ յաճախ են պատահում, առաւելապէս գիւղերում. Ժողովրդական հետեւեալ երգի մի կտորը բնորոշում է այդ աղետաբեր սովորութիւնը իր կործանարար հետեւանքներով—

Էմալ էնիմ, էմալ էնիմ ¹⁾,
Սարեր ձիւն ա, չիւարեր ²⁾ իմ,
Եար պղտիկ ա, մալուկի ³⁾ իմ,
Հետս չի գայ առնիմ տանիմ:

Միւղիւր ⁴⁾ աղա, արեղ սիրել,
Էսօր էրթաս հիւաներ պերես,
Որ քո լաճուն օրոց չինես,
Մէջը դնես օրօր ասես,
Էմալ էնիմ...

Էրիկ մ'ունիմ հաւու ճուտ ա,
Քչինք փակեախ ⁵⁾, թող խոտ ուտա,
Էրիկ մ'ունիմ եղին դեղին,
Կը նմանի գարնան եղին,
Ձեռնէն բռնեմ տամ գրողին,
Թողնեմ էրթամ խետ սիրողին:
Էմալ էնիմ... *)

Որտեղ տարիքով աղջիկն է, որ իր օրօրոցի մէջ դնելու միայն յարմար եարը, էրիկը, և իր արգահատելի վիճակը և սև օրը կ'ողբայ: Անգութ և ընչաքաղց ծնողքը յաճախ իրանց

¹⁾ Ինչպէս անիմ, ²⁾ աղբիւ ³⁾ տիրել ⁴⁾ կառավարել (սանջակի, նահէէֆ)

⁵⁾ արու:

*) Վանայ սոգա. Ջերենց Գ. II. 39. Թիֆլիս. 1899:

դեռահաս՝ 8—10 տարեկան մատաղատի մանուկներին ամուսնացնում են մի հասակն առած աղջկայ հետ, որ նրան մայր լինելու միայն յարմարութիւն ունի, սրա բերած ճոխ ջհեղը (օժիտ) և հարուստ կալուածները սեպհականացնելու ակնկալութեամբ միայն:

Քաղաքից են յաճախ աղջիկները տանում գիւղը իրրև հարսնացու, քան թէ գիւղերից բերում, գեղջկական պարզ և անպաճոյճ կեանքին ընտելացած հայ աղջիկը այնքան էլ չի ցանկանում քաղաքացու կին լինել. ուշագրաւ է այս առթիւ ժողովրդի բերանում յաճախ երգուող մի գեղեցիկ երգ, թէև պարզ, անպաճոյճ, սակայն աչքի ընկնող՝ զգացմունքի անկեղծութեամբ, ճշտութեամբ: Այս երգը կարելի է համարել նոյնպէս և մի նմուշ վանայ բարբառի, որպէս և հաւաքածոյ հարսանեկան զարդարանքների և գեղջկական կենցաղի: Երգը տրամախօսութեան բնաւորութիւն է կրում աւելի և տեղի է ունենում գիւղացի կնոջ և իր հասած աղջկայ միջև:

—Քան, սև', սև', սևաւոր մարէ,
ԅորէն ¹⁾ իմ տուն աւերեցիր,
Կտրիճն իմ ձեռքէն հանեցիր,
Իմ կանանչ արիւն էրեցիր:

—Քան սև', սև', սևաւոր ախչիկ,
Արի քի տամ վանայ խոջին,
Որ քի դնի նիւշուն օդին ²⁾,
Քեզ հագցնի թուխ կոնտուռէն ³⁾,
Վերէդ քաշի շամ-դարահին ⁴⁾,
Քո տակ թալի կուլթնի դոշակ ⁵⁾,
Քամար ⁶⁾ կապի մէջքիդ պարակ ⁷⁾,
Ատլասից ⁸⁾ բարձ դնի երեսիդ,
Դոշիցդ ⁹⁾ կախի դեղին ոսկին,
Էլմաստ մատնիկ ¹⁰⁾ քո մատներին,
Էլնիս ¹¹⁾ խաթուն նորա օդին:

¹⁾ Ինչու, ²⁾ սենեակ, ³⁾ կօշիկ, ⁴⁾ Զամի (Դամասկոս) մետաքսայ նուրբ գործուած կտոր, ⁵⁾ ապրեշումէ (մետաքս) նուրբ գործուածք, ⁶⁾ դօտի, արծաթից շինուած և զանազան նախշերով զրուագուած, ⁷⁾ բարակ, նուրբ, ⁸⁾ կերպուի ամենաընտիր տեսակը, ⁹⁾ կուրծք, ¹⁰⁾ մատանի, ¹¹⁾ լինիս:

—Բա սև', սև', սևաւոր մարէ ¹⁾,
 Վանայ խոջին կուրբան կ'անեմ
 Իմ Սախօի էրկէն բաժին ²⁾,
 Գէոյի-կազի ³⁾ պարակ վզին,
 Ուր ջալահուն ⁴⁾, Թուխ կոռուրկին ⁵⁾,
 Սև քէոլոզին ⁶⁾ չուռ քիազախուն ⁷⁾,
 Թուխ մագերաց, Թուխ աչքերաց,
 էրկէն քթին, բէոլ ⁸⁾ բեղերաց,
 Պարկա-բերնին, խոզոտ ⁹⁾ ձէնին,
 Ատ մի շարին, ճէոչ ¹⁰⁾ ակնջին,
 Մազոտ դոշին ¹¹⁾, քաքուլներաց ¹²⁾
 Շալ չվարին, կտաւէ շապկին,
 Մէջաց ճարկին ¹³⁾, նխշուն թաթին ¹⁴⁾,
 Ոտաց շարըխին, ուշկըքերուն,
 Նախրափէտին, գիւպանակին ¹⁵⁾,
 Փայխի թոռմին ¹⁶⁾, ուր ¹⁷⁾ չորերաց,
 Սախօն է հէր ¹⁸⁾ սարեր կան գէր ¹⁹⁾,
 Որ հէվարին ²⁰⁾, խիտ ուր նախրին,
 Հօ, հօ անէր, հէ, հէ ասէր,
 Դառնէր տուն գէր,
 Որ ինոր ձէնը ²¹⁾ ձիկ ²²⁾ անուշ գէր,
 Գիշեր-ցերեկ սարեր կան գէր ^{*)}։

Ինչպէս երևում է, գեղջկուհին հազար անգամ կը նախըն-
 տրէ իր համագիւղացի սրտի սիրածի—Սախօի (Սահակ)—որին սա-
 կայն մերժելով հանել է իր ձեռքից իր անգուլթ մայրը՝ Վանայ
 խոջին տալու համար—չուռ քիազախին, նախրափէտը, սև քո-
 լոզը, երկար բոյը, թուխ աչքերը, բաց և անկեղծ դոշը և այլն
 քաղաքում փթած հարուստի զաւակի ոսկիների ղէզերից, նախ-
 չուն օդայից, կուլթնի դռշակից, շամ-դարահուց և այլն։

¹⁾ Գը գոհեմ, ²⁾ հասակ, ³⁾ լճի (մէջ լողացող) սառ, ⁴⁾ Թեղանի, ⁵⁾ բրդէ ան-
 թիւ, կարճ և հաստ բաճկոն, ⁶⁾ գիւղացու բրդեայ սրածայր զլխակ, ⁷⁾ ա.
⁸⁾, ⁹⁾ ճոխ, առատ, ¹⁰⁾ խոզոտ, ¹¹⁾ մեծ, ¹²⁾ կուրծք, ¹³⁾ խոպուլիկ, ¹⁴⁾ դօտի,
¹⁵⁾ գուլպա, ¹⁶⁾ հովիւների բրդէ հաստ վերաբկու, ¹⁷⁾ ախոռի մէջ պատշգամբ,
¹⁸⁾ իր, ¹⁹⁾ գնար, ²⁰⁾ գար, ²¹⁾ երեկոյ ²²⁾ ձայնը, ²³⁾ ինձ։

^{*)} «Վանայ-Սաղը», Ջերենց Գ. II. Թիֆլիս, 1899. Տ. 14. Վանայ ժողո-
 վրդական երգերը և առհասարակ նրա ժողովրդակ. բանահիւսութիւնը շատ ան-
 նըշան շաղով միայն հաւաքուել և լոյս է ընծայուել. այգալիսիներից յիշատակու-
 թեան արժանի են անմահ Սրուանձաեան եպիսկոպոսի հաւաքածուները, առա-
 ւելապէս «Մանանայ», Տէվկանց Ար. վարդապետի ժողովածուները և Ջերենց
 Գէորգի «Վանայ-Սաղը» I. II հատորները և այլն։

Վանեցի կինը գեղեցիկ է, առողջ, կարմիր և լիք երեսով, երկար և թուխ մազերով, սիրելի է իր ամուսնուն առաւելագէտ իր ջանասիրութեան, սակաւապէտութեան, տնտեսագիտութեան և պենելոպեան հաւատարմութիւն համար Բաղաքացի կինը նոյնիսկ ամենից հարուստ ընտանիքում առաւօտունից մինչ երեկոյ տանջւում է տան մէջ՝ կատարելով տնային տնտեսութիւն ամենայն աշխատութեան, թոնիր վառելուց, տան լուացքը անելուց սկեալ մինչև ամենաթեթև փառայութեան ու կար ու կտէր, չը նայած որ այսուամենայնիւ շատ անգամ զրկանքների, անարդանքների է ենթարկւում իր տակաւին կոպիտ և անազորոյն ամուսնուց, որի, որպէս և արեւելան, հասկացողութեամբ կինը մի ստրկուհի է սոսկ սեռական հաճոյքներին բաւականութիւն տուող, Հարսանիքի հանդէսները ներկայումս կատարւում են շատ պարզ մի քանի ժամուայ բարեկամական համախմբութիւնով միայն՝ Վերացել են համարեա հին-աւանդական եօթն-օր եօթ-գէշերի առասպելական քէֆերը ու խնջոյքների շարքը, որոնք փեսայի՝ ամուսնացողի անտեսական վիճակը քայքայելուց բացի ուրիշ ոչ մի բանի չէին ծայրում:

VI

Ով երբեքէ հետաքրքրուել է մեր մամուլի և իրականութեան պատմութիւնով, նրան յայտնի կը լինի անշուշտ, որ անցեալ դարու կէսերին առաջին մամուլը Հայաստանում հաստատուել է և գործել Վարազայ վանքում, Վան-Տոսպում, հայրենասէր Խրիմեան վարդապետի անխոնջ աշխատութիւնով: Վարազ, մի յետ ընկած մութ անկիւն Բիւրղաստանի, 50-ական թւականները, մի ժամանակամիջոց, երբ ոչ միայն գաւառները, այլ նոյնիսկ քիչ-շատ աչքի ընկնող կենտրոններում լուսաւորութիւնը հազիւ կարողացել էր իր աղօտ նշոյլը սփռել: Այնպէս որ այնքան էլ հեշտ գործ չէր իր խաւար հայրենիքի տգիտութեան մոայլ վարագոյրը պատառել միս-մենակ՝ չըջապատուած ամեն կողմից աննպաստ հանգամանքներով: Մէջ ոտքը Կ.-Պոլիս, միւսը Վանում դրած՝ ամեն զոհողութիւն և զրկանք կրել, իր քաղցրաբարոզ, դիւթական, սթափեցնող խօսքը Վերաբա հայրենասէր թևերով ուղարկել հայրենիքի թմրած, չարչարուած, հեռաւոր որդիներին, զանգակի աւետաւոր հնչեւանների նման բաղխիլ նրանց ընդդարմացեալ ականջներին, հրաւիրել նրանց աւե-

լի բարձր կեանքի, աւելի պատուաբեր կոչումի՝ և միւս կողմից մաքառել իր տակաւին չը կազմակերպուած, չը հաստատուած, բայց թարմ պիտերով ժամանակի տիրող մոայլ, բլթացնող հասկացողութիւնների դէմ, որոնք դարաւոր արմատներով ամրացած, կազմ լեգէններով *) պիտի հանդիպէին, իբրև անտանկի խոչընդոտ, լուսաւորութեան առաջնորդի սկսնակ քայլերին՝ ահա ինչ էր Խրիմեան վարդապետի գործը:

Թողնենք ապագայ պատմութեան անաչառ դատաստանին որոշելութե մեզ ազէտ և դարաւոր ստրկութիւնից թմրած հայերիս համար ում դործունէութիւնն ու ջանքն է օգտակար եղել և նըպատակայարմար Խրիմեան միակ վարդապետի անդրանիկ և կենսատու շարժումը իր մամուլով, Վարագայ ժառանգաւորներէ վարժարանով, նրա հայրենասէր սաներով—որոնք Վասպուրականի ամենայնտին դիւղից սկսեալ մինչև տաճկահայ կարեօր կենտրոնները՝ ցմահ հաւատարիմ իրանց վարդապետի անաղարտ դրօշակին՝ ժողովրդի գրկին մէջ, ոչ թէ վանական խցում միայն, տքնեցին ու մեռան՝ տալով իրանց արգասաբեր արդիւնքը—Թէ Մխիթարի կաթօլիկ միաբանութիւնը, հակառակ իր հիմնադրի—Սեբաստացու ոգուն՝ իր 200-ամեայ լճացած գոյութիւնով, իր Սաղմոսի Մեկնութեան 12 հատորներով (գինն 50 ֆրանկ... խեղճ ազգ), Վաքը սրբոցներով (50 ֆր.), Ռոլէնի հոովմէական պատմութիւնով (80 ֆր.), Ալբերտի, Թովմա Ագուինացու միջնադարեան աստուածաբանութիւններով և աղքատիւս, պառակտիչ կրօնական անմիտ պրոպագանդայով թէ Պոլսում և թէ գաւառներում, Թող ի Ռուսիա և Պարսկաստան՝ Իսկ անցեալ տարիների Վանայ դաւանափոխութեան, քսաներորդ դարու շեմքի վրայ կատարուող հացի և հաւառքի խայտառակ առուտորի առթիւ Վանի կաթօլիկների ներկայացուցիչ Մըխիթարեան Անտոն վրդպ. Զնդօեանի, հայր Շարմլտանի «L' Oeuvre d'Orient» հրատարակած ինքնատիպ գրութիւնները **) ամօթ, նախատինք միայն կարող են բերել այդ միաբանութեան աւանդական հռչակին, քան թէ փառք:

Նպասակիցս դուրս է նոյնպէս Խրիմեանի, հայոց այդ մեծ երախտաւոր և խնկկի վարդապետին հասարակական-հովական գործունէութեան և նրա գրական վաստակների,—որոնցից «Հըրաւիրակները», «Խաչի ճառը», «Սիրաք և Սամուէլը», «Ժամա-

*) Հոգեւորական ազէտ դասակարգը՝ յանձին Գաբրիէլ (Ձերոյան) եպիսկոպոսի և աշխարհական աղայական վաշխառու և աղբեցիկ ու վնասակար յանձին մի աղայի:

**) Տես «Մշակ»-ի բանասիրականները 1899, 80-ական ՆՆՆ:

նակընդունակ հայ գրականութեան գոհարները սակաւաթիւ շարքը կարելի է դասել—հաշիւը արձանագրելու *) իհարկէ. ամենից կարեւորն այն է, որ Խրիմեան վարդապետի անկեղծ ոգևորութիւնը և սէրը դէպի իր սիրեցեալ հայ ժողովուրդը ամուլ չի անցել, այլ ներշնչուել է և իր աշակերտների մէջ, որոնք իր բաց արած շաւղով են ընթացել—Սրուանձտեանը (... † 1892) իր տեղագրական, ժողովրդագրական անդուգական հաւաքածուների—«Մանանայ», «Համով-հոտով», «Թորոս ախպար», «Գրոց և բրոց», «Հնոց և նորոց», որոնք հայրենիքի համն ու հոտն են բովանդակում մի առանձնայատուկ գողտրիկ ոճով—հիմքը վարագայ վանքումն է դրել։ Այնուհետև վարագը դառնում է կենտրոն և մայրավանք գրողների, հրապարակաւոսների, լուսաւորութեան առաջնորդների, գիտութեան ղեկավարների համար. երկար տարիներ «Արծիւ» դարձել է արտայայտութեան մի զօրեղ միջոց նրանց արտունջի, բողոքի, մտրակի, հայաշունչ և հայրենասէր խօսքերի։ Այդ բեղմնաւոր միջոցորտում առաջին անգամ կոփեց իր գրիչը ու լարեց մեր ժողովրդական բանաստեղծ Տիգրան Ամիրջանեանը, առաջին անգամ նուագեց իր հայրենիքը՝ ժողովրդի ժպիտն ու ծիծաղը, դարդն ու լացը իր քնարին նիւթ չինելով. որ սիրտ ունեցող հայը չի հիացել և չի արտասուել նրա գողտրիկ, իմաստալից էլեգիան կարդալիս.

Թո՛ղ, ախպէր, Թո՛ղ որ իմ սիրտը կրակ ու բոց վառուած էլնի,
Թո՛ղ իմ աչքը կլկլացող պղտոր-պղտոր ախպիւր էլնի

..... **)

*) Այս բոլորի ուրուագիծը միայն տես «Արարատ» ամսագիր 1900 թ. IV.

**) Ցաղանդաւոր գրողի քնարական բանաստեղծութիւնների մեծ մասը լոյս է տեսել վարագայ «Արծիւ» վասպուրականում, մի մասն էլ աւանձին բրշիւրով Պոլսում այն ժամանակ (1860 թ.), երբ նա տակաւին աշակերտ էր նուբարձահնազարեան վարժարանի (ն. վարժապետեանի տեսչութեան օրով)։ Չտա չ'անցած՝ Պոլսում դարձեալ հրատարակում է «Ողբերգութիւն վարդապայ» և «Ողբերգ-ճրտագայ» արագեղիւնները միջակ յաղագիւթեամբ։ Ամիրջանեան 1864 թ. թողնում է մայրաքաղաքի հրապուրչ կեանքը և շտապում իր հայրենիք՝ իր քնարի լարերը թրթռացնող հայրենակիցների վիճակովը ապրելու և նրանց հետ զօրծելու, ծիծաղելու և լալու։ Իր հասարակական գործունէութիւնը սկսում է վարժապետութեամբ այնպիսի մի ժամանակում, երբ Խրիմեանի պատրաստած հոդի վրայ մէկը միւսի ետեից բացում էին նախադիթարաններ, ուսումնարաններ։ Հայրենիքում էլ վարագայ տակաւին գործող մամուլից լոյս է ընծայում «Ուսնալ-Պանդուխտ» օրերգութիւնը, թողնելով և ուրիշ անտիպ գործեր, որոնք միաժամանակ խաղացում էին մի քանի ոգևորուած աղգասէր երիտասարդներին աջակցութեամբ վանում կազմած աղքատիկ բնմի վրայ։ Նրա անտիպ «Վեց անհամաձայն եղբայրները» տեղական բարբառով մի տիւրը գրածաւ աւելի, քան

Արժէ յիշել և Վարազայ անխոնջ և բազմավաստակ միաբան տոսպեցի Փիրղալէմնան Ղեոնդ վարդապետը իր հովանւան և գրական եռանդուն գործունէութեամբ և իր շնորհաբեր Հայոց-ով հաւաքածոյ բազմաթիւ թանկագին յիշատակարաններ և իր մի քանի սպագորուած (թէ Թիֆլիսում և թէ Պոլսում) և անտիպ երկերով, մեծաւ մասամբ իր ճանապարհորդութիւնները դէպի Պոլիս, դէպի Կովկաս և Երուսաղէմ, Փիրղալէմնան վարդապետը իր բազմարդիւն կեանքի մահկանացուն կնքել է Երուսաղէմում 1891 թ. իր երախտաւոր ուսուցչի գերկում վերջինիս Երուսաղէմում յաքսոր գտնուած ժամանակ:

Իրանց տեղն ունին նմանապէս թէ դրոսերում ծաղկած և թէ տեղում աճող ժամանակակից ինքնաբոյս մի շարք գրողներն ու գրչակները, որոնց վրայ ժամանակին մատնացոյց է արել երբեմն այնտեղ (Վանում) հիւր եղող համակրելի Տ. Փ.-ը՝ Պոլսում հրատարակուող «Մասիս» 1884 թ. էջերում: Այս վերջի տարիները սակայն մէկը միւսի ետեից վանեցիների գլխին թափուող սարսափելի և կեցեցուցիչ աղէտները կտրել են նրա գրչի, կտրեւ ընտրի թելերը, լոցերը նրա ձայնը, Գրական շարժումից աւելի ծանրակշիռ նշանակութիւն է ունեցել Վան-Տոսպի լուսաւորութեան և բարգաւաճ յառաջադիմութեան համար և՛ կրթական գործը: Անցեալ դարու սկզբներից սկսեալ եթէ ոչ գիւղերում, դոնէ քաղաքում եղել է թէ եկեղեցիների բակում և թէ մասնաւորների ձեռքով դպրոցների գոյութիւն, որոնք իրանց խալիֆայական հանգամանքով Տէր-Թողիկեան տիպի խամբոցներից տարբեր մի բան չեն ներկայացրել, իրանց մի դաժան խալիֆայով փայտը կամ փայտեայ-թաթը ձեռին, ֆալախայի գործիքով, ութ-կանոնով, նարեկով և ժամագրքով: Դեռ 60-ական թւականներին (XIX դարու) Խրիմեան շկոլայի իբրև հակապատկեր և խնայեան, իր մոլեռանդ հայեաքներով, բթացնող մանկավարժական ուղղութիւնով Վանում լոյս աշխարհ է ընկնում Երուսաղէմից եկած Յովհաննէս վարժապետ Վոյրդը մականունեալ, որ ժամանակի ազդեցիկ աղաների՝ Շարան-բէյի և ուրիշների թնամութեան ներքոյ ծխական վարժարանների մէջ՝ առաւելապէս Նորաշէնու եկեղեցւոյ՝ իր պատւանդանը հաստատած, մեծ ազդեցութիւն է ունեցել ժամանակակից կրթական գործին վերաբերմամբ: Այս տարտամ վիճա-

կամեղեա, որի նիւթը վերցրել է Վանի ընտանեկան անհամբաւել կեանքից, բացատրելով նրա պատճառը և մինչև այսօր էլ կործանարէր հետեանքը, խողացում է հետաքրքրութեամբ մեր բեմի վրայ, նրա Վեճի արկերը... անհ Վանայ Պանգուխա, Թիֆլիս, 1903.

Սեպտեմբեր, 1903.

կը երկար չի տևում սակայն: Բալկանեան ճնշող քրիստոնեայ փոքր ազգերի ազատագրութեան համար միշտ ավելին ռուս-թիւրքական պատերազմների որոտը իր ազդեցութիւնն է ունենում և՛ ռազմական գործողութիւնների կատարուած վայրերից ոչ շատ հեռու ապրող և նմանօրինակ անընդունելի մեքենայի ճնշող հարուածներին տոկացող այս բուռն հայ ժողովրդի մտքի և զգացմունքների վրայ, և ցնցում, տակն ու վրայ է անում ամենայն ինչ, մի նոր, թարմ, սթափեցնող հոսանք անցկացնելով նրա ընդարմացած կեանքի և գործունէութեան միջով: Չանազան բարեգործակ. ընկերութիւններ—«Հայկազեան վարժարանը», Պոլսոյ միացեալ ընկերութեան բաց արած «վարժապետանոցը»՝ ապա կենտրոնականի փոխած Փ-ի ձեռքով, Սանասարեանի օժանդակութեամբ հիմնուած աղջկանց «Սանդիստեան» վարժարանը մէկը միւսի ետեից բացուում էին Վանում, բուսնում կարծես սունկի միտն: Ընդհանուր շարժում, եռանդ, ոգևորութիւն կար. տակաւին քնած թիւրք կառավարութեան աչքի առաջ արևի տակ, օր ցերեկով դպրոցականները և լեռարդիական ընից նոր արթնացած երիտասարդութիւնը առանց քաշուելու, հրացանի և սրոյ շաչիւններով և կրակոտ, ամենաթունդ երգերով Վարագում՝ վասպուրականցիների այդ երկրորդ էջմիածնում, տօնում էին սահմանադրութեան շարեդարձները (80-ական թուականների սկզբին):

Վարժապետանոցն ու կենտրոնականը չը նայած իրանց կարճատև գոյութեան և համառօտ կեանքին՝ մինչև այսօր էլ ամբողջ քառորդ դարու ընթացքում իրանց բեղմնաւոր և բարերար ազդեցութիւնն են ունեցել Վան-Տոսպի, նոյնպէս չըվակայ նահանգների կրթական գործին վրայ:

Շատ չ՛անցած սակայն հանգամանքները փոխուում են. թիւրք կառավարութեան աչքը բաց է արւում. աւանդական ներքին պառակտումը մէջ տեղ իր գլխաւոր գործն է սկսում տեսնել, այդ կենսունակ շարժման պարագլուխները քշւում են, և սկսւում է դարձեալ մրափող բէակցիւ, կեանքի իսկական ամայութիւն: Տաճկական վատթար բեփմից քաջալերուած՝ տաճկահայոց համար ճակատագրօրէն անխուսափելի էֆէնդիների դասակարգը, աղայութիւնն սկսում է երկարել իր ոտերն ու թևերը շարունակելու իր եսական կորստաբեր շահատակութիւններն արձակ համարձակ, և հրապարակի վրայ գործելու ասպարէզը նրան էր մնում, ով որ այդ էֆէնդիական թիարկութեան էր ապաւինում և նրա ոյժերին կոթնում:

Վանի ներկայ սերնդի մեծագոյն տոկոսը առաջմաս այնպէս էլ հաշտ, հասկացող աչքով չի նայում կրթական գործին

վրայ, որպէս նրա վերածնութեան կարևոր և էական ազդակի. ծնողաց մեծամասնութիւնը որպէս իր մանչ զաւակը, նոյնպէս և աղջիկը ուղարկում է վարժարան միայն ձեռք, մոդայի համար, որովհետև ուրիշները այդպէս են անում, և կամ որովհետև լըսել է, որ ռուսումը լաւ բան է: Եւ ներկայումս Վանում գոյութիւն ունեցող ազգային ուսումնարաններից նշանակութեան արժանի են՝ Սանասարեան աղջկանց վարժարանը, որ գոյութիւն ունի 30 տարիներից ի վեր՝ հիմնուած լինելով 1871 թ. աղա Մկրտիչ Սանասարեանի գլխաւոր օժանդակութեամբ, որ նրա ապահով յարատւութեան համար յատկացրել է մօտ 10000 ռուբլու մի կարևոր դրամագլուխ. չէնքը գտնուում է քաղաքի (Ալգեստանի) կենտրոնական հայաբնակ Նորաչէն կոչուած մի բարձր, գեղեցիկ և օդասուն դիրքի վրայ. վարժարանը իր և տեղական միջոցների ներածի չափով տուել է մայրերի մի նոր սերունդ շատ բաւականին կրթուած և յուսալից, իգական սեռի համար միւս վարժարաններն են Ալգեստանում Արաբք եկեղեցու երկսեռ վարժարանի իգական բաժանմունքը և Բերդաքաղաքի Շուշանեան օր. վարժարանը Ս. Պողոս եկեղեցու բակում:

Տղայոց վարժարանների մէջ աչքի է ընկնում անցեալ տարի հիմնուած կենտրոնական Հայկազեան միջնակարգ ուսումնարանը, որը պահպանւում է Վանի բոլոր եկեղեցիների ծխականների համերաշխ միացումով և հովանաւորում է այդ ծխական վարժարանները (որոնք միատեսակ ծրագիր և դասընթաց ունին) աւարտող պատանիներին՝ տալով նրանց հնար եղածին չափով միջնակարգ խնամեալ կրթութիւն 6 տարուայ դասընթացով. կենտրոնականը պահպանւում է Վան քաղաքի բոլոր եկեղեցիների տուած սարեական մի որոշ գումարով և յատկապէս նրա համար եղած (ռումանահայ բարերար աղա Գր. Սերեբրեննիկովի) 10000 ռուբլու մի կարևոր կտակադրամի տոկոսիցով:

Կենտրոնականի ստորադրեալ թաղային ծխական վարժարաններն են—Նորաչէն եկեղեցու ծխական վարժարանը, Արաբք եկեղեցու վարժարանը, Յանկոյսներ եկեղեցու, Ս. Յակոբի և Տիրամայր (Բերդաքաղաքում) եկեղեցիների վարժարանները: Սըրանցից բացի կայ և մի անհատական վարժարան, 6 հատի չափ բողոքական հայերի և 9-ի չափ կաթոլիկ հայերի զաւակների երկսեռ վարժարանները: Հետաքրքիր է անշուշտ Վան-Տոսպի կրթական գործի վիճակադրական տախտակը, իր վերջին ֆազիսում, մանրամասնութիւններով *).

*) «Բիւզանդիոն» օրագիր. 1903. Պոլիս, № 1997:

I. Հայ-Լուսաւորչական վարժարաններ.

1. Սանդխտեան աղջկանց ուսումնարան 200 աշակերտուհիներով Այգեօստանի դանադան թաղերից, 10 ուսուցչուհի և ուսուցիչ:
2. Շուշանեան աղջկանց վարժարան, 100 աշակերտուհի, 5 վարժուհի և ուսուցիչ (Բերդաքաղաքում):
3. Հայկադեան-կենտրոնական վարժարան, 80 աշակերտ, 15 ուսուցիչներով (մեծաւ մասամբ այցելու՝ մի քանի ժամով):
4. Նորաշէն եկեղեցու վարժարանը, 200 աշակերտ, 8 ուսուցիչներով:
5. Արարուց եկեղեցւոյ երկսեռ վարժարան 450 աշակերտ և աշակերտուհիներով, 16 ուսուցիչ և վարժուհի:
6. Յանկոյաններ եկեղեցու վարժարանը, 180 աշակերտ, 7 ուսուցիչ:
7. Ս. Յակոբ եկեղեցու վարժարան, 70 աշակերտ, 3 ուսուցիչ:
8. Բերդաքաղաքի Յիսուսեան վարժարան, 170 աշակերտ, 6 ուսուցիչ:
9. Երամեան անհատական վարժարան, 230 աշակերտ, 11 ուսուցչով:

II. Ամերիկեան վարժարաններ.

10. Ամերիկեան արական վարժարան, 135 աշակերտ (երկու-հայկ. եկ. և բողոքակ. դաւանութեան էլ պատկանող), 11 ուսուցիչներով:
11. Ամերիկ. արական որբանոց, 200 որբ, 4 ուսուցիչ:
12. » իգակ. վարժարան 200 աղջիկներով, 13 ուսուցիչ և վարժուհի:
13. » իգակ. որբանոց 180 աղջիկներով, 7 ուսուցիչ և վարժուհի:
14. » մանկապարտէզ երկսեռ, 10 աշակերտ, 4 վարժուհի:
15. » աղջկանց վարժարան (Բերդաքաղաքում), 70 աշակերտուհի, 5 վարժապետ և վարժուհի:

III. Փրանսիական պերերի եւ կաթոլիկ-հայոց վարժարանները.

16. Փրանսիական մանչերի որբանոց, 30 աշակերտ որբ,

երկու դաւանութեանց էլ (հայ եկ. և կաթոլիկ) պատկանող, 2 ուսուցչով:

17. Ֆրանսիակ. աղջկանց որբանոց, 30 աշակերտուհի, 3 վարժուհի:

18. » մանչերի վարժարան, 100 աշակերտ, 6 ուսուցիչ:

19. » աղջկանց վարժարան, 360 աշակերտուհի, 9 ուսուցչ. և վարժ.:

20. Ֆրանսիական երկսեռ մանկապարտէզ, 40 աշակերտ և 1 վարժուհի:

21. Կաթոլիկ հայոց (Վենետիկի Միլիթարեանների ջանքերով բացուած երկսեռ վարժարանը, 150 աշակերտ և աշակերտուհի, 6 ուսուցիչ և ուսուցչուհի:

22. Կաթ. Հայոց երկսեռ մի ուրիշ վարժարան, 110 երկսեռ աշակերտ և աշակերտուհի, 4 ուսուցիչ և ուսուցչուհի*):

IV. Ազգային երկսեռ որբանոցներ.

23. Վարազայ վանքի որբանոց, 60 որբ, 5 ուսուցիչ:

24. Ս. Գրիգոր վանքի հաշուով և բարերարների նպաստներով պահուող աղջկանց որբանոցը Այգեոստանում, 70 որբուհի, 4 ուսուցիչ և վարժուհի:

V. Գիւղերի ուսումնարաններ.

25. Աւանց գիւղը, 100 աշակերտ, 1 ուսուցիչ:

26. Կուռուպաշ գիւղը, 50 աշակերտ, 1 »

27. Ծվոտան » 60 » 1 »

Այսպիսով ներկայումս Վան-Տոսպի բոլոր ուսումնարանների և որբանոցների թիւը հասնում է 27-ի, աշակերտների (մեծաւ մասամբ իհարկէ՝ հայ եկ. դաւանութեան պատկանող) թիւը 3132 (որբերով հանդերձ) երկսեռ (որոնցից 1592 տղայ, և 1540 աղջիկ, ուրեմն գրեթէ հաւասար թւով), 124 երկսեռ ուսուցիչներով (որոնցից 88-ը ուսուցիչ և 36 ուսուցչուհի), 3 գիւղերի, 210 աշակերտներ, 3 ուսուցիչներով, Կենտրոնականի՝ իր ստորաբաժանումները կազմող ծխական վարժարաններով

*) Այստեղ սրտի խորին ցաւով պէտք է նկատել, որ ամերիկեան և կաթոլիկ (§ II. III.) հայոց վարժարանները՝ ազգային զգացումներից բոլորովին զուրկ, այլասեռութե մի սերունդ են արտադրում միայն...

միասին՝ տարեկան ընդգծէն հասնում է առայժմ 550 օսմ. լի-
րայի. Արամեան վարժարանին՝ 200 օսմ. լիւրայի. Սանդխտեան
աղջկանց վարժարանին՝ 130 օսմ. լիւրայի. Վանքերի հաշուվ
պահուած որբանոցների ծախսը հոգացւում է նոյն վանքերի ե-
կամուտներից և բարերարների նպաստներով: Ամերիկեան միս-
սիոնարների և կաթողիկոսների պահած ուսումնարանների կյու-
մուտքը Աստուած միայն գիտէ:

Այս վարժարանները ղեկավարող ուսուցիչները և ուսուց-
չուհիները մեծաւ մասամբ սահմանափակ կրթութեան տէր մար-
դիկ են, որոնց յանձնւում է կարիքից ստիպուած մեր մատաղ
սերնդի կրթութեան և դաստիարակութեան ծանրակշիռ և նուի-
րական գործը: Միջավայրի կողմնակի աննպաստ հանգամանք-
ներն էլ ոչ նուազ միասում են իրանց առաջդիմութեան գոր-
ծին *): Այս բոլորի վրայ պէտք է աւելացնել սակայն, ինչ որ
շատ միութարական է, որ այս վերջին մի քանի տարիների մէջ մի
բարեշրջական հոսանք է սկսել Վանում, վանեցիքն իր փրկու-
թիւնը, իր բաղձացած կեանքի արմատները սկսել է որոնել իր
զաւակների սրտի ու մտքի լաւ և առողջ կրթութեան մէջ, և
դրան իբրև հետևանք ցոյց է տալիս նա առանձին բուռն հե-
տաքրքրութիւն դէպի իր հասարակական ընկած կեանքի բարե-
լաւումը, խնամք և հոգատարութիւն դպրոցների վերաբերմամբ,
որպէս և դէպի իր եկեղեցու պայծառութիւնը—դէպի Հայաստա-
նեայց եկեղեցու լոյս հաւատը, դպրոցը, մայրենի լեզուն—իր
անմխիթար կեանքի և գոյութեան երեք էական հիմնաքա-
րերը, որոնց ամբուրթեան և պահպանութեան համար երևում է
որ ոչ մի գոհողութիւն չի խնայում ներկայումս սթափուած
վանեցիքն:

ԿԱՐՍԵՑԻ

*) Ինչպէս քիչ առաջ նկատեցինք, ոչ մի արտասահմանեան հրատարա-
կութեան մուտքը թոյլատրուած չէ ներքին գաւառներում (մասնաւորապէս Վա-
նում, որ իր տիրոջ մօտ շատ էլ վստահութիւն չի վայելում իր հաւատարիմ
հպատակութեան հաւաստիացումներով 1896 թ. աղէտալի դէպքերի ըմբոստ
ցոյցերից յետոյ), մի գրավաճառ միայն ունի ամբողջ գաւառը իր նահանգական
կենտրոնով՝ Վանով միատեղ, որ Պոլսում տղազրուած մի քանի փթած գասա-
գըրքեր է ծախում, էլ ուրիշ ոչինչ: